

Azərbaycan dilinin onomastikasında leksik-semantik söz yaradıcılığı

Validə Abbasbəyli

Doktorant

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

E-mail: abbaslivalide97@gmail.com

Annotasiya. Azərbaycan dilinin onomastik sistemində onomastik vahidlər müxtəlif sözyaratma üsulları ilə əmələ gəlir. Dilimizdə müxtəlif söz yaradıcılığı üsulları mövcuddur. Bunlar hamısı onomastik vahidlərin yaranmasında az və çox dərəcədə iştirak edir. Bu üsullardan biri də leksik-semantik sözyaratma üsuludur. Azərbaycan dilinin onomastik sistemində yer almış bir çox onomastik vahidlər, xüsusilə ktematonimlər bu üsulla yaranıb dilin müxtəlif üslublarında funksionallaşırlar.

Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında leksik-semantik üsul önəmli yer tutur. Dilimizdə sözyaratma prosesi üç istiqamətdə reallaşır: sözyaratma, sözalma, konversiya. Leksik-semantik üsul ilə sözyaratma reallaşan bir üsul, bir vasitədir. Bu üsulün ən spesifik əlaməti bu yolla yaranan leksik vahidlərdə əlavə heç bir şəkilçi və kök morfemin iştirak etməməsidir. Leksik-semantik söz yaradıcılığı üsulu ilə ümumi isimlər xüsusi isimlərə keçməklə yanaşı, həm də xüsusi isimlər digər növ xüsusi isimlərə keçir.

Məqalədə Azərbaycan dilinin onomastik sistemində intensiv şəkildə sözyaratma prosesində iştirak edən leksik-semantik sözyaratma üsulundan bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: leksik, semantik, üsul, dil, sözyaratma, onomastika, vahid

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 13.11.2024; qəbul edilib – 25.11.2024

Lexical-semantic word creation in the onomastics of the Azerbaijani language

Valida Abbasbeyli

Doctoral student

Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS

E-mail: abbaslivalide97@gmail.com

Abstract. In the onomastic system of the Azerbaijani language, onomastic units are formed by different word formation methods. There are various ways of creating words in our language. All of them participate to a greater or lesser extent in the formation of onomastic units. One of these methods is the lexical-semantic word creation method. Many onomastic units included in the onomastic system of the Azerbaijani language, especially ktematonyms, were created in this way and become functional in different styles of the language.

The lexical-semantic method occupies an important place in the word creation of the Azerbaijani language. In our language, the word formation process takes place in three directions: word formation, word acquisition, conversion. Lexical-semantic method is a method and a means by which word creation is realized. The most specific feature of this method is that no additional suffixes and root morphemes are involved in the lexical units created in this way. By the method of lexical-semantic word creation, common nouns change to proper nouns, and proper nouns also change to other types of proper nouns.

The article talks about the lexical-semantic word formation method, which is intensively involved in the word formation process in the onomastic system of the Azerbaijani language.

Keywords: lexical, semantic, method, language, word formation, onomastics, unit

Article history: received – 13.11.2024; accepted – 25.11.2024

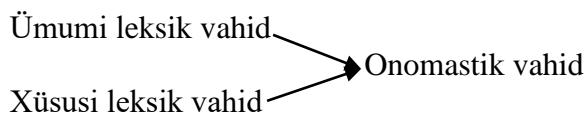
Giriş / Introduction

Söz yaradıcılığı bir prosesdir. Dildəki bütün əsas nitq hissələri bu prosesdən yararlına bilir. Apeiyativ leksikada olduğu kimi, onomastik leksika da sözyaratma prosesinin müxtəlif üsulları vasitəsilə reallaşır. Sözyaratma prosesi dildə var olan üç prosesdən biri olaraq müxtəlif üsulları özündə birləşdirir. Söz yaradıcılığında mövcud olan proseslər sözyaratma, sözalma və konversiya prosesləridir. Sözyaratma prosesi müxtəlif üsullarla reallaşır. Dilin apelyativ leksika ilə zənginləşməsində sözyaratma prosesi nə qədər məhsuldardırsa, onomastik leksika ilə zənginləşmədə də o qədər məhsuldardır.

Sözyaratma prosesinin üsulları içərisində leksik-semantik yol morfoloji və sintaktik üsuldən sonra ən məhsuldar üsul sayıla bilər. A.Qurbanov Azərbaycan dilinin onomastik sistemində leksik-semantik yolla sözyaratmanın çox məhsuldar olduğunu qeyd edir. Leksik-semantik üsulla söz yaradıcılığı üsulu onomastik vahidlər arasında ən çox ktematonimlərdə müşahidə olunduğunu söyləyən alim bu üsulla Azərbaycanda çoxlu sayda küçə, meydan, restoran, kafe, mağaza adları yarandığını söyləyir [5, s.314].

Əsas hissə / Main Part

Leksik-semantik üsulla sözyaratma dedikdə yalnız ümumi ismin xüsusiyyə keçməsi nəzərdə tutulmur. Eyni zamanda xüsusi isim də heç bir kök və ya şəkilçi morfem əlavəsi olmadan onomastik vahidə çevrilə bilər. Ona görə də Azərbaycan dilinin onomastik sistemində gedən leksik-semantik söz yaradıcılığı prosesini belə sxemdə göstərmək mümkündür:

Leksik-semantik üsulla əsasən onomastik vahidlər yaranır:

1. *Antroponimlər*: insan adlarının yaranmasında əsasən heyvan və bitkilərin ümumi adı böyük rol oynayır. Ümumi leksik vahidlər olan – Aslan, Tərlan, Laçın, Ceyran, Turac, Tovuz, Kəklik, Qumru, Şamama, Sona, Humay, Çiçək, Lalə, Qərənfil, Qızılgül və s. sözlər antroponomik sistemdə insan adları kimi funksionallaşır. Azərbaycan dilinin antroponomik sistemində xalqın mənəvi, mədəni həyatı öz əksini tapır. Hər bir xalqın olduğu kimi, bizim xalqın da antroponimləri özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Tarixən insanlar sevdikləri, insanlara dost olan və yaxud cəsarət və qüvvələri ilə insanların rəğbətini qazanan heyvanların, ətirli, gözəllikləri ilə onları valeh edən çiçəklərin adlarını övladlarına qoymuşlar. Məsələn,

Ceyran, Maral, Aslan adlarını qoyduqları halda, canavar kimi yırtıcı heyvanın adını heç vaxt kimsəyə verməmişlər. Deməli, onomastik vahidlərin leksik-semantik üsulla sözyaratmasında da bir qanunauyğunluq mövcuddur.

2. *Toponimlər*: Cəbrayıl, Tovuz, Çaxırlı (Qərbi Azərbaycan), Camışlı, Çobandərəsi (Vedibasar mahalı), Təpəcik, Çuxur (Qafan); Ayıdərəsi, Qaranquş daşı (Meğri) və s. Bu onomastik vahidlərin hamısı ümumişlək leksik vahidlərdən yaranmışdır. Dini termin olan Cəbrayıl – mələk adıdır, tovuz – toyuqkimilər dəstəsinin qırqovullar fəsiləsinə aid heyvan cinsidir. Çaxırlı toponimi isə şərab adından, bitkilərin şirələrindən düzəldilmiş və tərkibində alkoqol olan içki adından yaranmış toponimdir. Eyni ilə digər toponimlər də müxtəlif semantikalı apelyativ leksikadan yaranmış toponimlərdir. Cəlilabad rayonu ərazisində yerləşən Günəbaxanlı kəndinin adı günəbaxan bitkisinin adından leksik-semantik üsulla yaranmışdır. Vətəni Amerika olan bu birillik bitki Avropaya XVI əsrdə Meksikadan gətirilib və uzun müddət bəzək bitkisi kimi istifadə olunub. Azərbaycanda da əkilib becərilən bu bitkinin adı müxtəlif oykonimlərin adında reallaşır.

3. *Hidronimlər*: Turşsu, Çömçə bulağı, Səfər bulağı, Qara bulağı, Çanax çayı, Pambıqlı çeşmə, Qozlu çay (Qərbi Azərbaycan) və s. [4, s.169]. Bu hidronimlər hamısı müxtəlif semantikalı ümumişlək leksikadan sözyaratma

üsulu ilə yaranmış onomastik vahidlərdir. Çanaq-qədim dövrlərdən məişətimizdə işlədilən ağacdan hazırlanmış qab, eyni zamanda anatomiya elminə aid termindir. Eyni zamanda riyaziyyatda qədim zamanlardan bəri işlədilən ölçü vahididir. Gördüyümüz kimi, bunların heç birinin onomastika ilə az və ya çox dərəcədə əlaqəsi yoxdur.

4. *Ktematonimlər*: “Lalə” kafesi, “Reyhan” restoranı, “Respublika” qəzeti və s. Reyhan – vətəni Hindistan olan bitkilər aləminin dalamazçiçəklilər dəstəsinin dalamazkimilər fəsiləsinə aid bitki cinsi. Reyhan – müasir Azərbaycan dilində həm antroponim, həm də ktematonim kimi çox intensiv işlənən onomastik vahiddir.

5. *Kosmonimlər*: Bildiyimiz kimi, kosmonimlər göy cisimlərinin, bürclərin adıdır. Məsələn, Əqrəb bürcü, Qız bürcü, Tərəzi bürcü, Yer planeti, Dolça planeti və s. xüsusi adlar məhz leksik-semantik üsulla yaranmış dil vahidləridir.

Lakin bu onomastik vahidlərin hamısında leksik-semantik sözyaratma üsulu eyni dərəcədə məhsuldarlıq nümayiş etdirmir. Kosmonimlər və antroponimlərə, o cümlədən toponim və hidronimlərə nisbətən Azərbaycan dilində leksik-semantik üsulla daha çox ktematonimlər yaranır. Bunun səbəbi odur ki, yeni yaranan toponim və hidronimlər daha çox semantikaya – mənaya söykənir.

Azərbaycan dilində leksik-semantik yolla sözyaratma prosesini iki böyük qrupa bölə bilərik:

1. Ümumi leksik vahiddən onomastik vahidə keçid edən leksik vahidlər:
2. Xüsusi leksik vahiddən onomastik vahidə keçid edən leksik vahidlər:

Leksik-semantik yolla sözyaratmaya A.Qurbanovun fərqli yanaşması mövcuddur. Alim Səlim Cəfərovun leksik yolla söz yaradıcılığı adı altında leksik-semantik üsuldən bəhs etməsini düzgün qarşılamır. A.Qurbanova görə, leksik və semantik üsullar fərqlidir. Alimin fikrincə, leksik sözyaratma üsulu ayrı, semantik sözyaratma üsulu isə ayrı üsuldür. A.Qurbanov semantik üsulu konversiya üsulu kimi təqdim edir. Lakin bizim fikrimizcə, leksik-semantik üsulun adından “semantik” sözünü atmaq lüzumsuzdur. Çünki leksik üsulu semantikadan

kənarında götürmək mümkün deyil. Əslində, leksik-semantik üsul məhz mənə dəyişməsi nəticəsində reallaşır. A.Qurbanovun ayrıca sözyaratma üsulu kimi götürdüyü semantik üsul əslində konversiya prosesidir. Konversiya prosesindən onomastik vahidlərin söz yaradıcılığında aktiv şəkildə istifadə olunur. Növbəti məqaləmizdə bu prosesin onomastik sistemdəki rolundan bəhs edəcəyik.

Leksik-semantik üsulla söz yaradıcılığı əslində sosial bir hadisədir. Leksik vahidlərin leksik-semantik inkişafında sosiolinqvistik və ekstralinqvistik amillərin rolu çox böyükdür. Bu haqda söz yaradıcılığının leksik-semantik üsulundan bəhs edən alimər də əsərlərində yazmışlar. “Dünya dillərinin hamısının semantikasının əsasında ümumbəşəri səciyyəli məntiqi kateqoriyalar dayanır. Leksik vahidlərin leksik-semantik inkişafında cəmiyyətin məntiqi düşüncə tərzinin, ictimai təfəkkürün səviyyəsinin inkaredilməz rolu vardır. Burada əsasən insanların reallıqdan – gerçəklikdən çıxış etməsi nəzərə alınmalıdır” [6, s.32].

T.Baxşıyevanın fikrincə, isə İrəvan quberniyasının ərazisindəki türk mənşəli toponimləri müşahidə və təhlil etdikdən sonra belə qənaətə gəlirik ki, regiondakı coğrafi adların bir qismi leksik yolla əmələ gəlmişdir [2, s.45]. T.Baxşıyeva leksik yolla əmələ gələn toponimlərin tarixinin daha qədim olduğunu qeyd edir. Alimin fikrincə, toponim yaradıcılığını ümumi söz yaradıcılığı prosesindən ayrıca nəzərdən keçirmək olmaz. Lakin adi sözlərin leksik yolla yaranma prosesinin üsulları toponim yaranan üsullardan müəyyən qədər fərqlənir. Müəllif fərqli cəhətləri qeyd etməkdə çox haqlıdır. Çünki ümumi sözlərin leksik-semantik üsulla çoxalmasına aid edilən dialekt və şivələr hesabına söz artımını, alınma sözlər hesabına söz artımını, yeni mənə kəsb etmək hesabına söz artımını, düzəltmə sözlərin sadələşməsi hesabına söz artımını, mürəkkəb sözlərin sadələşməsi hesabına söz artımını onomastik vahidlərə aid etmək mümkün deyil. Ona görə də Azərbaycan dilinin ümumi leksikasının artmasına aid edilən leksik-semantik üsulun bütün xüsusiyyətlərini onomastik leksikaya aid etmək olmaz.

“Leksik-semantik sözyaratma üsuluna sözlərin öz semantikalarını genişləndirərək meta-

forik səciyyə daşması da ön plandadır. Əslində ümumi leksik vahidlərin zamanla onomastik vahidlərə leksik-semantik üsulla keçid etməsi məna genişlənməsinin məhsuludur” [8, s.56]. Dildəki leksik vahidlər ilkin yarandığı zamanda bir məna ifadə etmişlər. Zamanla müxtəlif siyasi-iqtisadi, mədəni və hərbi ehtiyaclar səbəbindən sözlərin semantik mənaları genişlənməmişdir.

Maraqlıdır ki, onomastik vahidlərdə söz yaradıcılığından bəhs edən alimlər onomastik leksikanın üç yolla yaranıb formalaşmasından bəhs etmişlər. Bu yollar leksik, morfoloji, sintaktik üsullardır. İndiyə qədər olan tədqiqatlarda morfoloji və sintaktik yollardan leksik-semantik üsula nisbətən daha çox və ətraflı bəhs edilmişdir. Halbuki Azərbaycan dilinin onomastik sistemində nəzər saldıqda şahidi oluruq ki, burada bir çox adlar məhz leksik-semantik üsulla yaranmışdır. Qərbi Azərbaycan ərazilərindəki toponimləri tədqiq edən E.Məmmədov bu qədim dədə-baba yurdlarımızdakı toponimləri araşdırarkən leksik-semantik üsulla yaranmış bu kimi toponimləri göstərmişdir [7, s.186]: məsələn, Gümüş, Qotur, Səngər (Dərəçiçək mahalı); Burada “gümüş-əlvan metal adı; qotur – xəstəlik növü; səngər – qədim türk dillərində dağ burnu mənasında işlənmiş termin və ya ön xəttə qazılan kanallar və yaxud kanal tipli dərin qazılan və insanları kənar təhlükələrdən qoruyan xəndəkdir. Apelyativ leksikaya məxsus olan bu leksik vahidlər leksik-semantik sözyaratma üsulu ilə onomastik leksik vahid olmuşlar.

Öksüz (Ağbaba mahalı); *Öksüz* toponimi də çox maraqlı semantikasi olan onomastik vahidlərdəndir. Əslində müasir Azərbaycan dilinin apelyativ leksik qatında “öksüz” leksik vahidi işlənmişdir. Bəhs olunan leksik vahid arxaik leksikada hiş olunur. XX əsrin əvvəllərində “öksüz” leksik vahidi Cəfər Cabbarlının, Hüseyn Cavidin əsərlərində aktiv şəkildə işlənmişdir. “Öksüz” leksik vahidinin sinonimi müasir Azərbaycan dilində “yetim, kimsəsiz, baxsız” sözləridir. Müasir Azərbaycan dili üçün arxaik olan bu leksik vahid yer adında qorunub hiş olunmuşdur.

Şoran (Gərnibasar mahalı); *Şoran* – duzlu, duz hopmuş. *Şoran* torpaq. *Şoran* yerlər. Duzlu

(duz hopmuş) torpaq. *Şoran* Azərbaycanda bir torpaq növüdür. Eyni zamanda coğrafiya termini sayılır. Ola bilsin ki, Gərnibasar mahalındakı bu kəndin torpağı da *şoran* torpaq olub. Ona görə də kəndə bu ad verilib.

Əfəndi (Göyçə mahalı); Göyçə mahalındakı “əfəndi” müraciət növünün də toponim kimi işlənməsi çox maraqlı haldır. *Əfəndi* – ağa, hökmdar, müasir yunancadan ἀφέντης – hökmdar, rəis) – XV-XX əsrlərdə Osmanlı İmperiyasında və bəzi başqa Şərqi ölkələrində titul və zabit rütbəsi. Vaxtı ilə titul, rütbə hesab edilən bu leksik vahid müasir dövərdə Türkiyədə müraciət forması kimi işlənir. Lakin Göyçə mahalında toponim kimi reallaşmışdır.

Yasavul (Şörəyel mahalı); Qərbi Azərbaycandakı “Yasavul” toponimi bu gün dilimizdə arxaik leksik vahid olan *yasavul* sözündən leksik-semantik üsulla yaranmışdır. *Yasavul* – mənşəcə monqol “yasa” – “qanun-qayda” sözündəndir. Yasavullar şahın olduğu yerdə qayda yaradırdılar. Vaxtı ilə Azərbaycanda *yasavul* bir vəzifə olmuşdur. Bu gün isə dildə arxaikləşmiş bir leksik vahiddir.

Kilsə (Kəlbəcər) və s. *Kilsə* – Xristianlığın ibadətlərinin və digər bəzi dini vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş ictimai bina, məbəd. Çox güman ki, bu leksik vahidin Kəlbəcərdə bir kənd adında hiş olunmasının əsas səbəbi bu ərazilərin qədim xristian Albaniyasının tərkibində olmasındadır.

Beləliklə, “Advermə iki üsulla baş verir: vasitəsiz üsulla advermədə əsas əlamət söz vasitəsilə ifadə edilir, vasitəli üsulla advermədə isə əsas əlamət predmeti işarə edən sözlə ifadə olunur. Ad işarələnən obyektin əlamətlərindən birini əks etdirir və onun haqqında məlumat verir. Əlamətin seçilməsi nominasiya texnikasıdır, sözün səs cildinin yaradılması üsuludur. Əsas əlamətin maddi daşıyıcısı sözün səs qabığıdır: əsas əlamət–mən–səs cildi” [3, s.120]. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, leksik-semantik sözyaratma üsulunda yalnız apelyativ leksikanın onomastik leksikaya keçidi yox, həm də onomastik leksikanın bir növdən digər növə keçidinin də şahidi oluruq. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin onomastik sistemində eyni onomastik vahidin müxtəlif məfhumları adlandırması halı çox yaygın haldır. Nümunələrə nəzər salaq: Cəlilabad rayonu ərazisindəki

Yusifli kəndinin adı “*Yusif*” antroponimindən alınmış [1, s.107]. Bakı şəhərinin Qaradağ rayonunda “Sahil” adlı qəsəbə var. Eyni zamanda Sahil kişi adı da Azərbaycanda yaygın haldadır. Şərur rayonunda yerləşən *Kürkənd* toponiminin adı Azərbaycanın ən böyük çayı – hidronimi olan Kür çayının adı ilə eynidir. Onu da qeyd etmək ki, “kür” həm də Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində müxtəlif semantikada funksionallaşır.

1. Ağlağan, qışqırıqçı, şiltaq. Kür uşaq. 2. Hayküyçü, zorakı, dediyini yeridən, inadkar. Kür adam. 3. Tənbəl, bacarıqsız, aciz, əlindən iş gəlməyən. // İs. mənasında. 4) mədən ocağı, dəmirçi kürəsi; 5) xörək bişirmək üçün dəmirdən və ya palçıqdan qayrılmış kiçik ocaq; 6) yeraltı su yatağı; 7) dəlisov, özbaşına (at haqqında).

Nəticə / Conclusion

Onomastik vahidlərlə bağlı ən çox fərqli fikirlər məhz onların semantikasi ilə əlaqəli olur. Onomastik vahidin bütün sirri, özəlliyi onun semantikasında, mənasında gizlənilir. Xüsusi adların müəyyən semantikaya malik olub-olmaması haqqında da çox fərqli fikirlər mövcuddur. Bir qrup alimlərin fikrincə, onomastik vahidlərin heç bir semantik mənası yoxdur, digər bir qrupun fikrincə isə onomastik vahidlər həm dildə, həm də nitqdə müəyyən semantikaya malik leksik vahidlərdir. Bizim fikrimizcə, hər bir xüsusi ad semantik mənə

daşımaqla bərabər bir dil vahididir. Eyni zamanda hər bir onomastik vahid digər dil vahidlərdə kimi, dildəki söz yaradıcılığı prosesində aktiv şəkildə iştirak edir. Onomastik vahidlərin böyük bir qismi apelyativ leksikadan əmələ gəlir. Bu proses deapelyativləşmə adlanaraq dilin onomastik sistemini təşkil edir. Dildə deapelyativləşmə ilə bərabər, apelyativləşmə hadisəsi də baş verir. Bura isə xüsusi isimlərin ümumiləşməsi aiddir ki, bu isə digər bir tədqiqatın mövzudur.

Ədəbiyyat / References

1. Axundova, G. Azərbaycan Respublikasının ərazi vahidlərinin adları rus dilində. – Bakı: Zərdabi Nəşr MMC, 2022. – 380 s.
2. Baxşıyeva, T. İrəvan quberniyasında leksik və morfoloji yolla yaranan oykonimlər. Qərbi Azərbaycan toponimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri. – Bakı: Optimist, 2023.
3. Həbibli, R. Azərbaycan təbii onomastikası: filologiya üzrə elmlər doktorluğu diss. – Bakı, 2021.
4. Qəhrəmanova, Y. Qafan rayonundakı Dovrus kənd adının etimoloji izahı və bəzi mikrotoponimlər. “Qərbi Azərbaycan toponimləri” mövzusunda respublika elmi konfransı. – Bakı, 23 noyabr 2023.
5. Qurbanov, A. Onomalogiyanın əsasları. 2 cildə, c. 2. – Bakı: 2019. – 432 s.
6. Mahmudova, Q.Ç. Müasir türk dillərində sözyaratma üsulları. – Bakı: Zəngəzurda, 2021.
7. Məmmədov, E. Qərbi Azərbaycan (İndiki Ermənistan) ərazisində mövcud olmuş toponimlərin struktur və leksik-semantik mənzərəsi. Qərbi Azərbaycan toponimlərinin həqiqətələri. – Bakı: Elm və təhsil, 2024.
8. Теория и методика ономастических исследований. – Москва: Наука, 1986. – 256 с.

Лексико-семантическое словообразование в ономастике азербайджанского языка

Валида Аббасбейли

Докторант

Институт языкознания имени Насими НАНА

E-mail: abbaslivalide97@gmail.com

Резюме. В ономастической системе азербайджанского языка ономастические единицы образуются разными способами словообразования. В нашем языке существуют различные способы образования слов. Все они в той или иной степени участвуют в создании ономастических единиц. Одним из таких методов является лексико-семантический метод словотворчества. Многие ономастические единицы, входящие в ономастическую систему азербайджанского языка, особенно ктематонимы, созданы таким образом и становятся функциональными в разных стилях языка.

Лексико-семантический метод занимает важное место в словотворчестве азербайджанского языка. В нашем языке процесс словообразования происходит в трех направлениях: словообразование, усвоение слова и преобразование. Лексико-семантический метод – это метод и средство, с помощью которого реализуется словотворчество. Наиболее специфической особенностью этого метода является то, что в создаваемые таким образом лексические единицы не включаются никакие дополнительные суффиксы и корневые морфемы. По способу лексико-семантического словотворчества имена нарицательные изменяются в имена собственные, а имена собственные изменяются и в другие виды имен собственных.

В статье говорится о лексико-семантическом методе словообразования, который интенсивно задействован в процессе словообразования в ономастической системе азербайджанского языка.

Ключевые слова: лексический, семантический, метод, язык, словообразование, ономастика, единица